

Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekkerk

In de Catharinakerk aan de Lange Nieuwstraat is recentelijk na een jarenlang verblijf in het depot van het Museum Catharijneconvent, een neogotisch beeld van Johannes de Doper herplaatst. Van 1887 tot de sloop van het altaar in 1963 had het beeld een plaats aan het ciborium, de overhuiving, van het bisschopsaltaar. Dat was een neogotisch werkstuk, vervaardigd door de Utrechtse Duitser Friedrich Wilhelm Mengelberg naar een ontwerp van de Akense architect Hugo Schneider.

De negentiende eeuwse herinrichting

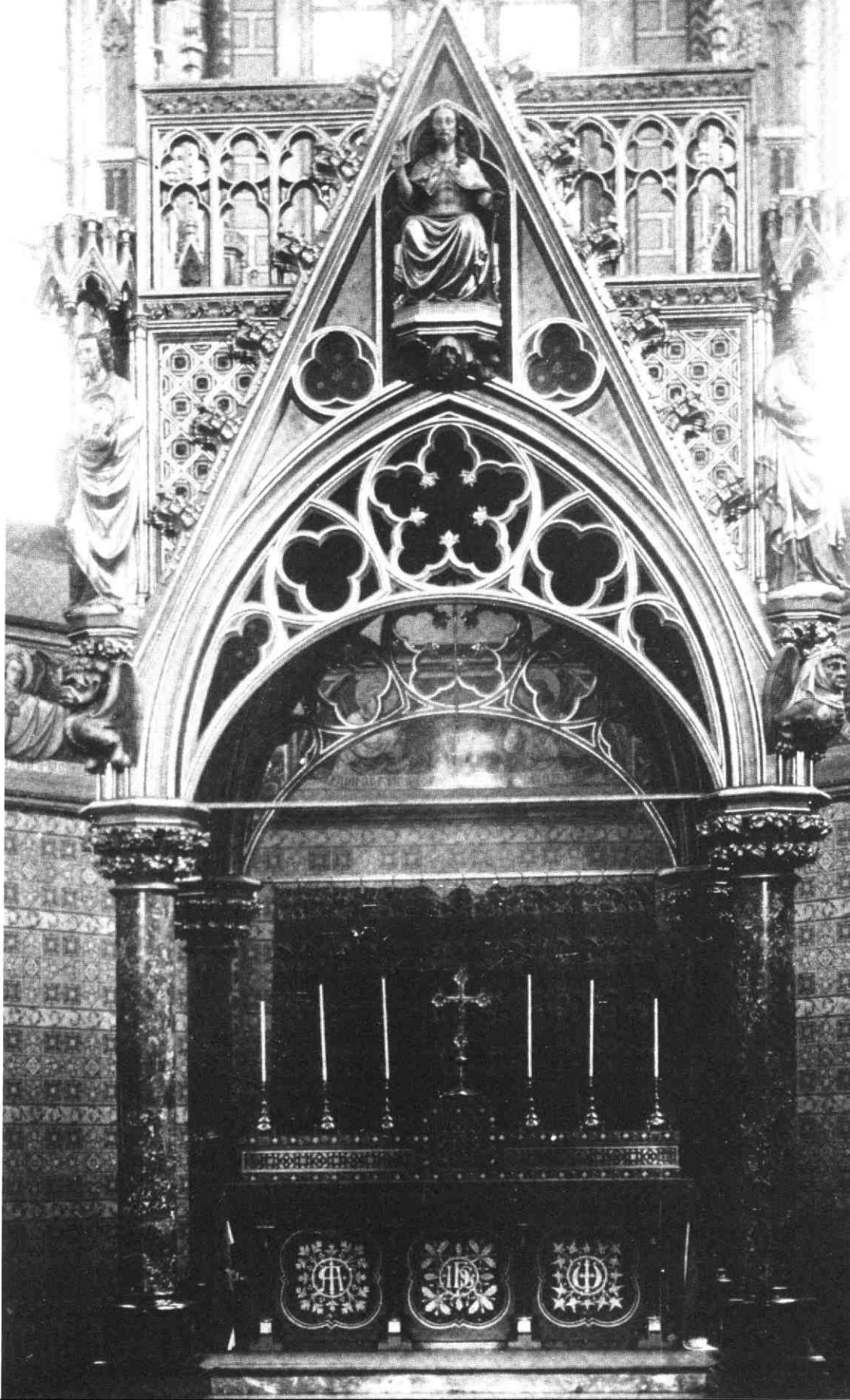
Het Johannesbeeld vormde een onderdeel van het bisschoppelijk altaar in de Utrechtse rooms-katholieke Catharinakathedraal. Voor een korte geschiedenis van dat altaar - dat inmiddels verdwenen is - gaan we naar de vorige eeuw. Nadat deze kerk in 1840 bij Koninklijk Besluit door Willem II aan de katholieken was overgedragen, werd een decennium later begonnen met een grootscheepse restauratie van dat gebouw. Niet alleen de bouwkundig vervallen en de zwakke plekken werden onder handen genomen, ook de decoratie werd aangepakt. In de loop van twintig jaar, van 1860 tot 1880, werd de kerk veranderd van een blanke laat-gotische kerk tot een bont beschilderd en druk gedecoreerd neogotisch godshuis. Model daarbij stonden de Keulse Dom en de Sainte Chapelle in Parijs. Twee architecten moeten hier met name worden genoemd: A.J. van de Brink (1816-1883) en F.W. Mengelberg (1837-1919). Van hun tekentafels kwamen heel wat verbouwingen, aanpassingen en nieuwe meubelstukken. Ook andere namen komen we tegen: de gebroeders Goyers, Heinrich Geuer, 'baas' D.L. van Kent, Leonard Fuchs, Hugo Schneider, de polychromeur

Buchtermann, Alexander Kleimertz en Gerard Bartel Brom. Nederlanders en Duitsers leverden voor deze kerk werken af. Om chronologisch enkele jaartallen te noemen:

In 1862 werd een grote neogotische preekstoel aangekocht. Het was een bekroonde inzending op de wereldtentoonstelling te Londen, een werkstuk van de gebroeders Goyers, beeldhouders te Leuven. Gerardus (1820-1897) en Jan (1818-1905) Goossens uit Den Bosch leverden twee kanunikenbanken met ieder vijf zitplaatsen. In 1863 kwam de communiebank, gemaakt door de edelsmid Brom, bij gelegenheid van het 25-jarig priesterfeest van de pastoor van deze kerk, Andreas Schaepman, de latere aartsbischop. In 1867 werden twee grote meubelstukken geleverd: de sedilia of driezitsbank, en de credens, een fraai met houtsnijwerk en een schildering op koper gedecoreerde 'dientafel', vervaardigd door Friedrich Wilhelm Mengelberg. In 1868 kwam er een imposante bisschopstroon van dezelfde beeldhouwer. In 1871 werd het kruisaltaar met een expositiestroon geplaatst, vervaardigd door Mengelberg en Brom. In datzelfde jaar werd het oxaal geplaatst, gesneden door Mengelberg naar een ontwerp van Hugo

Schneider. In 1872 werd het grote vloertapijt voor het priesterkoor geknoopt door Utrechtse en Zwolse vrouwen, naar een ontwerp van Alexander Kleimertz. In 1874 werden twee kalkstenen beelden geschonken namelijk dat van Sint Jozef - patroon van de katholieke kerk - op de zuidelijke hoek van de noordelijke transeptwand (waar nu Johannes staat), en dat van Catharina van Alexandrië, patrones van het kerkgebouw, op de er tegenover gelegen hoek. In 1875/76 werd door Mengelberg het sacramentsaltaar beeldhouwd naar een ontwerp van Hugo Schneider. En tussen deze schenkingen door beglaasde Heinrich Geuer de kerk met zijn kleurig glas-in-lood, terwijl het gebouw van boven tot onder gepolychromeerd werd.²

Na deze lijst van schenkingen zijn we benieuwd naar het hoogaltaar van die dagen. Merkwaardigerwijs hebben we nauwelijks een idee hoe het eruit zag. Alle tot op heden bekende afbeeldingen van de kerk laten het niet zien. Naar de vormgeving van het hoogaltaar moeten we dus gissen. Blijkens een mededeling van kapelaan A.E. Rientjes in een serie artikelen over de Utrechtse kerken (1914-1920) stamde het hoogaltaar nog uit de tijd dat de militairen de Catharijne gebruikten als hun garnizoenskerk. Als 'retablement' (altaarstuk) op het altaar diende het grote paneel van 200 x 156,5 cm voorstellende de nieuwtestamentische scène 'Laat de kinderen tot mij komen'. Het stuk was geschilderd in 1620 door Werner van Valckert (ca. 1580-na 1627). Aalmoezenier Jan Baptist Huijgens (overl. 1824) verwierf het schilderstuk, waarvan gezegd wordt dat het uit de Janskerk komt, in

1. Bisschopsaltaar
in de Catharina-
kathedraal te
Utrecht, ca. 1910.
Rond de altaar-
tombe hangen
altaargordijnen.
Op de overhuiving
links Johannes de
Doper en rechts
Andreas. (foto:
Museum Catharij-
neconvent, ABM
f 45)

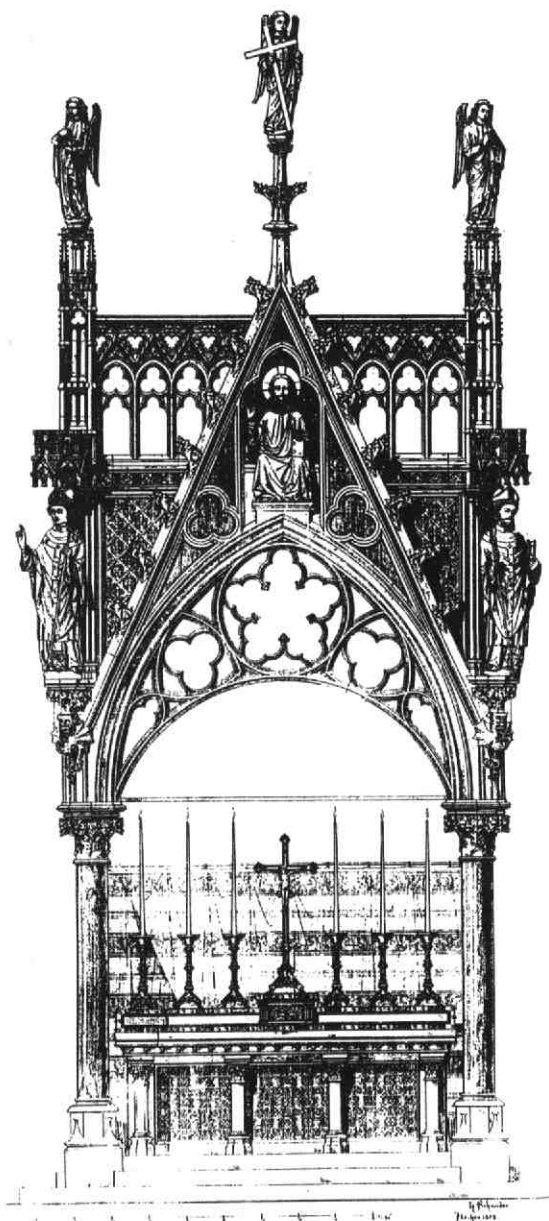
Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk

het begin van de 19de eeuw bij de kunsthandelaar Van den Heuvel. Op een nog onbekend tijdstip werd het altaar uit elkaar gehaald en kreeg het paneel een plaats in de vergaderzaal van het sinds 1859 aan de Catharijnekathedraal verbonden kapittel. Blijkens een mededeling van pastoor J.H. Hofman (1837-1910) verhuisde het paneel in 1874 naar het Aartsbisschoppelijk Museum. Thans maakt dit schilderij deel uit van de collectie van het Museum Catharijneconvent.³ Pas in 1887 kwam er een nieuw hoogaltaar. Wat werd als hoogaltaar gebruikt in de tussen liggende jaren? Een plausibel antwoord is dat het kruisaltaar van 1871, dat geen altare fixum (een vast gemetseld altaar) was maar een altare portabile (een draagbaar altaar) de functie van hoogaltaar vervulde. Men kon het in voorkomende gevallen vanuit de eerste koortravee naar het oosten verplaatsen zodat het in de absis kwam te staan. Misschien is de oprichting van dit neogotische altaar wel de aanleiding geweest het Van Valckertaltaar uit elkaar te nemen. Temidden van zoveel neogotiek zal dit zeventiende eeuwse schilderstuk op een waarschijnlijk barok of neoclassicistisch altaar aan het einde van de jaren zeventig van de vorige eeuw misstaan hebben. Er lag in 1871 evenwel al een tekening om een ander altaar op te richten. Die tekening was in 1868 gemaakt. Hugo Schneider (1841-1925), een Akense architect die het nodige in het aartsbisdom Utrecht heeft ontworpen, had in dat jaar voor de Utrechtse Catharijnekerk drie ontwerp tekeningen gemaakt: de eerste toonde een oxaal en het kruisaltaar, die beide gerealiseerd werden door F.W.

Mengelberg in 1871. De tweede tekening was een ontwerp voor een sacramentsaltaar; dat werd in licht gewijzigde vorm gerealiseerd in 1875. De derde tekening liet een nieuw bisschopsaltaar zien.⁴

Nieuw bisschopsaltaar

Het heeft vele jaren geduurd eer Schneiders tekening in uitvoering werd genomen. Uit de notulen van het kerkbestuur valt de oprichting ervan te volgen. In 1878, tien jaar na de vervaardiging van de tekening, deden twee pastoors een schenking die bestond uit beleggingscertificaten. De notulen van 24 april: 'Verder is bij den Secretaris nog ontvangen van de HEerw. Heer H.J. Smidt Pastoor van Onze Lieve Vrouwekerk en van den ZEerw Heer H.J. Kloppenberg Pastoor en Plebaan van de St. Catharina-kerk de navolgende gift als Peruanen 1 stuk van £ 100, Turken 3 stuks van £ 300 en 2 stuks van ieder £ 50, onder voorwaarde van daarvan te formeren een fonds om in de Metropole St. Catharina het hoofdaltaar volgens tekening van Architect A. Snyder (= H. Schneider) te bouwen en met bepaling van dat fonds afzonderlijk en uitsluitend voor dit doel te administreren door het Kerkbestuur der Metropole. Deze mededeling wordt door Monseigneur den Aartsbisschop en Kerkmeesters met graagte vernomen en wordt aan de milde schenkers de hartelijkste dankbetuiging gebracht met den wensch dat hun voorbeeld door andere moge gevolgd worden en dat spoedig een prachtig hoofdaltaar in den metropole moge verrijzen. Monseigneur den Aartsbisschop verleent onmiddellijk zijne goed-

2. Foto van de ontwerptekening voor een nieuw bisschopsaltaar in de Catharinakathedraal te Utrecht. Aan de overhuiving zijn twee bisschopsbeelden getekend. Hugo Schneider, Aachen 1868 (foto: Museum Catharijneconvent, ABM f 44)

keuring aan beide bovenstaande schenkingen en autoriseert het Kerkbestuur tot aanvaarding daarvan. De Eerw. Heer Plebaan Kloppenborg verlaat met toestemming van Monseigneur ten gevolge zijne ziekelijke omstandigheden de vergadering.⁵ Drie jaar later, in 1881, vindt de verkoop plaats van een monstrans ten behoeve van het altaar.⁶

Dit alles geschiedde onder het episcopaat van Andreas Ignatius Schaeppman, de grote promotor van een waardiger decoratie van deze kerk en een neogoticus in hart en nieren. In 1882 trad na de dood van Schaeppman een nieuw aartsbisschop aan. De bisschop van Haarlem, Petrus Mathias Snickers, promoveerde tot aartsbisschop van Utrecht. De reden van zijn benoeming is niet duidelijk maar de indruk bestaat - en nadere archiefstudie zou het kunnen uitwijzen - dat onder het episcopaat van Schaeppman de diocesane financiën wat in 'disordre' waren geraakt. Snickers, zoon van een bankier en zelf goed bij kas, was mogelijk de meest aangewezen persoon om de affaires van Schaeppman op te lossen.⁷ In 1883 werd er bij het kerkbestuur door Mengelberg een begroting voor een nieuw altaar ingediend.⁸ Op de begroting werd afgedongen, als we zien wat uiteindelijk gerealiseerd werd. Zo direct kom ik op de uiterlijke verschnijningsvorm van het altaar terug. Eerst voltooit ik de chronologie.

In 1885 bestelde men het nieuwe hoofdaltaar bij Mengelberg. De opdrachtgever was echter niet het Kerkbestuur van de St. Catharinakerk maar het Metropolaan Kapittel.⁹ De obligaties van de pastoors Smidt en Kloppenborg werden te gelde gemaakt. In de

loop van 1886/87 zal het altaar geplaatst zijn. Op 8 augustus 1887 consacreeerde aartsbisschop Snickers het nieuwe altaar.¹⁰ Twee dagen later, op 10 augustus, vond vanaf het nieuwe altaar de priesterwijding plaats van de Rijsenburgse seminaristen.¹¹

Ciboriumaltaar

Hoe zag het altaar eruit waarvan we nu de ontstaansgeschiedenis hebben vernomen? Eerst schets ik u de ontwerptekening van Hugo Schneider. Hij ontwierp een zogenaamd ciboriumaltaar. Daaronder verstaan wij een altaar dat overhuifd wordt door een ciborium, een soort fraai versierd dak, dat steunt op vier vrijstaande pilaren. Zelf noemt men in die tijd een dergelijk altaar een baldakijnaltaar. Maar de hedendaagse typologie wil dat wij baldakijnaltaar gebruiken voor een altaar dat overhuifd wordt door een baldakijn dat overhangt vanuit de achtermuur. Hier gaat het dus om een ciboriumaltaar.

Een ciboriumaltaar in de 19de eeuw wekt onze aandacht. Dergelijke altaren waren namelijk ongebruikelijk. Het ciboriumaltaar stamde uit landen als Italië waar het bijvoorbeeld in de Romeinse basilieken voorkomt. Het heeft daar een oud-christelijke of middeleeuwse oorsprong. De barok kent het ook. Het beroemdste voorbeeld is het hoogaltaar van de Sint Pieter te Rome met de overbekende gedraaide zuilen van Bernini. Maar in Nederland kennen we het ciboriumaltaar niet. Het duikt hier pas op in de tweede helft van de negentiende eeuw. Onder invloed van de Franse en Duitse neogotische architecten wordt deze overhuiving 'ontdekt' en ook in ons land gebruikt. Op

bescheiden schaal. Zonder erop aanspraak te maken dat ik alle ciborium-altaren uit deze periode heb opgespoord, tel ik er slechts tien. Zoveel mogelijk in chronologische volgorde: In de Nijmeegse Sint Ignatiuskerk richt Pierre Cuypers in 1869 een ciboriumaltaar op, bij mijn weten het eerste in ons land in de 19de eeuw. Het altaar bestaat niet meer want de Ignatiuskerk wordt in 1894/95 gesloopt en vervangen door een nieuwe kerk naar een ontwerp van van Nicolaas Molenaar.¹² In de kapel van het groot-seminarie Rijsenburg bouwt A.J. van de Brink een ciboriumaltaar, dat tegelijk met het groot-seminarie gesloopt is. In 1875 vervaardigt F.W. Mengelberg naar een tekening van Hugo Schneider voor de Utrechtse Catharinakerk een sacramentsaltaar met een ciborium. In de Zwolse Onze Lieve Vrouwekerk van Nicolaas Molenaar bouwt Mengelberg in 1886 een ciboriumaltaar. Pierre Cuypers richt in de door hem gebouwde Martinuskerk te Sneek in hetzelfde jaar een ciboriumaltaar op. Dan verschijnt het Utrechtse bisschopsaltaar. In de St. Franciscus Xaverius in Amsterdam (De Krijtberg), in 1881 door Alfred Tepe voor de jezuïeten gebouwd, plaatst Mengelberg in 1886 een ciboriumaltaar dat er nog altijd staat. In de Bartholomeuskerk in Zevenbergsche Hoek, een schepping van Weber uit 1886, verschijnt enkele jaren later een ciboriumaltaar, dat in het oorlogsgeweld van 1944 verwoest wordt. In de kerk van Sint Petrus Stoel te Antiochië te Uden van dezelfde architect wordt kort na 1890 een ciboriumaltaar opgetrokken. Pierre Cuypers bouwt in de Sint Servaas te Maastricht in 1891 een ciboriumaltaar. In de St.

Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekerk

Franciscuskerk te Nijmegen, een schepping van Pierre Cuypers uit 1878-1880, wordt na de voltooiing van de kerk een ciborium-altaar gebouwd.¹³

Waarom ontstond vrij plotseling een herwaardering van het ciborium-altaar, dat toch in onze streken een vreemde eend in de bijt is? Ik denk dat de symboliek die eraan werd gehecht, een belangrijke rol speelde, alsmede dat de voorbeelden ervan in Frankrijk en Engeland, bewondering genoten. Symbolisch worden de vier zuilen waarop het ciborium rust, geduid als de vier hoeken van de aarde. De overhuiving stelt de hemel voor, waarom de binnenzijde van de overhuiving dan ook blauw geschilderd is en met gouden sterren bezaaid. Onder de schutse des hemels wordt dagelijks Christus' zoenoffer herdacht. De tent van de heerlijkheid Gods en Zijn genade overschaduwde de heilige tafel.

Tussen de zuilen zijn stangen aangebracht waaraan altaargordijnen kunnen worden opgehangen. Die zijn een typisch neogotisch element. Het Concilie van Trente (1545-1563) had de zichtbaarheid van het altaar gepropageerd maar onder invloed van de bestudering van de middeleeuwen werd in de negentiende eeuw de 'disciplina arcani' weer ontdekt: het afschermen van het heilige. De na Trente verdwenen altaargordijnen, de tetravela, keerden zo terug en werden ook daadwerkelijk aan drie zijden van het altaar weer opgehangen. Uit de literatuur van die dagen blijkt, dat het ciborium ook herinnerde aan de Verbondstent tijdens de tocht van het Joodse volk door de woestijn. Voorts associeerde men de overhuiving met het rotsgraf van Christus.

Een niet op symboliek maar op rubriekenstudie gefundeerd argument voor het oprichten van een ciborium werd gevonden in het Ceremoniale episcoporum dat er soms over spreekt.¹⁴ In deze tijd van terugblikken naar het verleden hield men van dit type symbolen en redeneringen.¹⁵

Het Utrechtse ciborium is het meest schatplichtig aan dat van de Parijse Sainte Chapelle. Daar was het in de middeleeuwen gebouwd als een overhuiving voor drie Christus-reliëken: een stukje van het Heilig Kruis, de doornenkroon en de spijkers van Golgotha. Die werden in deze koninklijke kapel bewaard. Nu inspireerde de vorm van deze Franse schepping bij het ontwerp van neogotische altaarciboria.

Aan de overhuiving van het Utrechtse bisschopsaltaar heeft Schneider beelden geschetst. Omdat de tekening geen perspectief vertoont, kan men er twee zien. Ze stellen bisschoppen voor. Hoewel er geen sprake is van identificeerbare attributen, wekken de baardloze en de bebaarde bisschop de associatie met Willibrord en Bonifatius, de twee eerste bisschoppen op de Utrechtse zetel.

Het driehoekige frontaal van het ciborium vertoont een zetelende Christus. Op de drie hoogste punten staan engelen getekend. Zij houden passiewerktuigen in de hand: het kruis, de doornenkroon en de drie nagelen. In deze ornamentiek wordt de relatie tot de Sainte Chapelle als bron van inspiratie heel duidelijk. Samenvattend: de overhuiving stelt de hemel voor waar Christus zetelt, omringd door engelen en heiligen.

Uitvoering

Mengelberg offereerde op ba-

sis van deze tekening van Schneider. Hij spreekt over '4 grote beelden op de 4 hoeken à stuk f 300/f 1200'. Verder spreekt hij over '1 groep in 't midden; Christus met twee beelden opzij f 800'. De offerte bedraagt f 13.123,-, waarbij Mengelberg opmerkt dat niet in de offerte begrepen zijn een retabel, een tabernakelkast en een expositietroon, het steigerwerk en de fundering. Hij kan wel vier reliëfs voor een retabel maken, alsmede een tabernakel en een expositietroon in hout of steen, rijk verguld en gepolychromeerd. Dan komt op het geoffreerde bedrag nog de som van f 2.800,-.¹⁶

Als we naar de vroegste foto kijken die van het altaar bekend is, werd het geheel soberder uitgevoerd dan deze offerte laat zien.¹⁷ Aan de overhuiving van het altaar komen slechts twee beelden; Christus in het frontaal wordt niet geflankeerd door twee figuren en er komen geen tabernakel, expositietroon en retabel. Ook de door Schneider getekende engelen met de 'Arma Christi' worden niet uitgevoerd. Het Memoriale van de parochie bericht dat het geheel f 8.000,- heeft gekost.¹⁸ Wel is interessant te vermelden dat in hetzelfde jaar 1887 het echtpaar De Vos-Sterkenburg bij gelegenheid van hun vijfentwintig-jarig huwelijksfeest aan de kerk een groot neoromaans bronzen altaarkruis schenkt, dat Gerard Barteld Brom vervaardigde. Bij dat kruis horen zes forse kandelaars die dezelfde ornamentiek als het kruis hebben en daarmee dus één geheel vormen.¹⁹ Zoals de oude foto's tonen, werden rond het altaar, conform de opvattingen van de neogothiek, altaargordijnen opgehangen. Een retabel was dus

3. Interieur van het priesterkoor van de Catharina-kathedraal te Utrecht, 1948. Op de altaartombe staat het zeventiende-eeuwse zilver uit de voormalige schuilkerk aan de Catharijnesteege opgesteld. (foto: coll. auteur)

niet zo nodig. Het achterwege laten van een tabernakel was ook een typisch bisschoppelijke 'bezuiniging' want in een kathedraal mocht het H. Sacrament niet rusten op het hoogaltaar. Het tabernakel had zijn plaats op een zijaltaar dat sacramentsaltaar werd genoemd. Zoals we gezien hebben was dat al in 1875 gerealiseerd. Een andere wijziging ten opzichte van de ontwerptekening was dat de twee bisschoppen veranderden in twee andere heiligen. Mengelberg plaatste tegen de linker zuil Johannes de Doper, en tegen de rechter zuil de apostel Andreas. Het Latijnse opschrift dat aan de noordzijde op de altaartombe te lezen stond, verklaarde de aanwezigheid van deze heiligen: In vrome dankbaarheid aan de aartsbisschoppen Joannes Zwijzen en Andreas Ignatius Schaezman: het metropolitaan kapittel, de geestelijkheid en het Sint Bernulphusgilde.

Anno Domini MDCCCLXXXVII.²⁰ Aan de overhuiving hadden zo de patroonheiligen van de beide eerste aartsbisschoppen na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 een plaats gekregen.

Tot de sloop circa 1963 was het ciboriumaltaar van Schneider-Mengelberg te zien. Het bisschoppelijk altaar ging een tachtig jaar mee totdat het moest wijken voor de bisschopstroon, die volgens de opvattingen van de restauratiearchitect en zijn adviseurs, naar oud-christelijk gebruik een (onpractische) plaats diende te krijgen in de absis. Beide beelden werden door de kerk aan het Aartsbisschoppelijk Museum geschonken. Voor het iconografisch programma van de kerk betekende dit, dat Andreas ging ontbreken in de reeks van de twaalf apostelen. Bij de plaatsing van de twaalf apostelbeelden in 1897 had men terwille van de symmetrie de der-

tiende apostel, Paulus, in de rij opgenomen, omdat Andreas al een plaats had.

Sint Jan Baptist is in 1996 als schenking uit de museumcollectie naar de kerk terug gekeerd, maar niet om de nagedachtenis aan aartsbisschop Zwijzen, de grote organisator van de Nederlandse rooms-katholieke kerkprovincie levendig te houden. Opgesteld vis-à-vis met de patrones van de kerk, Catharina van Alexandrie, figureert Johannes thans als een 'mede-patroon', omdat de Johannesen zich naar de Voorloper des Heren noemden en de Catharijnekkerk van 1528 tot 1580 een Johannier kloosterkerk geweest is.

* Dit artikel is een bewerking van de voordracht die de auteur op zondag 18 februari 1996 hield in de Catharina-kerk te Utrecht bij de formele overdracht van het gerestaureerde en herplaatste Johannes de Doperbeeld aan de binnenstadsparchie van Sint

- Catharina. Zie ook *Utrechts Nieuwsblad* 13.10.1995 en 3.2.1996. Het beeld werd gerestaureerd in 1995 door de beeldhouwer Anton van Wiggen die ook de console hakte. Frans van Hienen voerde de restauratie van de polychromie uit en vervaardigde de tapijtschildering achter het beeld. Het geheel stond onder toezicht van Peter Haars en Henk Scholte die ook het ontwerp voor de console en de tapijtschildering leverden.
2. GAU Par. H. Catharina nr 43 (Registrum Memoriale)
 3. A.E. Rientjes, 'De Roomsche kerken van Utrecht. De St. Catharinakerk aan de Nieuwstraat', in: *De officiële kerklijst (1914-1920)* overdruk. GAU Bibl. 1939, f.13. Het inventarisnummer van Werner Van Valkert: ABM s 127. Zie voor het (hoog)altaar uit de voormalige schuilkerk van St. Catharina, dat een plaats kreeg in de zuidelijke beuk van de Catharijnekkerk: O. Helleman, 'Het altaar voor de Jezuïetenstatie St. Catharijne', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 64 (1991) 48-53; H.L.M. Defoer, 'Een geschilderd interieur van de Sint Catharinakerk te Utrecht uit 1843', in: *Maandblad Oud-Utrecht* 53 (1980) 37-39
 4. Over Hugo Schneider, zie: A.J. Looijenga, *De Utrechtse School in de neogotiek. De voorgeschiedenis en het Sint Bernulphusgilde* (Amsterdam, 1991) 294. Van de ontwerpen van Schneider voor de Utrechtse Catharinakerk zijn foto's van de ontwerptekeningen voor het sacramentsaltaar en het bisschopsaltaar bewaard gebleven in het Archief van het Sint Bernulphusgilde, dat zich bevindt in de collectie van het Museum Catharijneconvent te Utrecht, inv. nr. ABM f 43 en 44.
 5. GAU Parochie H. Catharina nr 126 (Notulen kerkbestuur) fol. 205. Plebaan Kloppenborg zal op 3 mei van hetzelfde jaar overlijden.
 6. GAU Par. H. Catharina nr 126 (Notulen kerkbestuur) fol. 237, 7 september 1881
 7. Aan Schaeppman en Snickers is nooit een monografie gewijd. Over de eerste helft van Schaeppmans leven: H. Woorts, *Andreas Ignatius Schaeppman en de kerkopbouw in het aartsbisdom Utrecht vanaf het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie tot aan zijn benoeming tot aartsbisschop van Utrecht, 1853-1868*, doctoraal scriptie Kath. Theol. Univ. Amsterdam, 1990 (ongepubliceerd).
 8. GAU Parochie H. Catharina nr 77 (Begroting voor het vervaardigen van een baldakijnaltaar, opgesteld door W. Mengelberg) 1883
 9. GAU Par. H. Catharina nr 126 (Notulen kerkbestuur) fol. 271, 20-11-1885
 10. A. Tepe, 'De voltooiing der Kathedraal of St. Catharinakerk te Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 27 (1901) 61-66
 11. *Utrechtsche Stedelijke en Provinciale Courant*, 8 augustus 1887
 12. S. De Blaauw, *De Sint-Martinuskerk te Sneek, gotische vormen in negentiende eeuwse bezieling* (Leeuwarden 1984) 83
 13. Voor de ciboriumaltaren in de hier genoemde kerkgebouwen: J. Kalf, *De katholieke kerken in Nederland* (Amsterdam 1906); P.Th.A. Wermembol, *Monumentale kerken in veranderend stadsbeeld*, Catalogus Nijmegen Commanderie van St. Jan, 1993; A. Meliesie-Appelhof, *De Onze Lieve Vrouwekerk in Zwolle* (Zwolle [1993?]), De Blaauw, *De Sint-Martinuskerk te Sneek*; A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden*, P.H.J. Cuypers als restauratiearchitect (Zwolle/Zeist 1995) 64-85
 14. Zie het verslag van de voordracht die het Bernulphusgildelid Aukes hield voor zijn medebroeders op 8 februari 1876. In: *Het Gildeboek 2* (1877) 141 ev.; *Caeremoniale episcoporum Sanctissimi D.N. Benedicti Papae XIV jussu editum et auctum*, Leodii, 1837, liber I caput 12, nr. 13
 15. G. Jacob, *Die Kunst im Dienste der Kirche* (2e druk; Landshut 1870) 131 en 136
 16. GAU Par. H. Catharina nr 177 (Begroting ... Mengelberg, 1883)
 17. Museum Catharijneconvent, ABM f 45
 18. GAU Par. Catharina nr 43 (Memoriale)
 19. Inventaris van het kerkelijk kunstbezit van de parochie van de H. Catharina te Utrecht, 30 juni 1971 en januari 1983, nrs. 40 en 122
 20. J. Kalf, 11